

A KULTURÁLIS TÁVOLSÁG ÁTHIDALÁSA EGY ÓFRANCIA NYELVŰ ENCIKLOPÉDIKUS ÍRÁS FORDÍTÁSA SORÁN

Linda NÉMETH¹

ABSTRACT

Through a few examples from encyclopedic work (The Book of the Treasure) written in Old French by Brunetto Latini, our study aims to highlight some practical et cultural issues of its translation to Hungarian. We'll prove the coherence-building role of intertextual references in translation practice, then analyse the use and conveyances of foreign terms and culture-bound words.

KEY WORDS

beasts, Brunetto Latini, bestiary, encyclopedia, translation, intertextuality

BEVEZETÉS

Brunetto Latini, költő, tudós, politikus, Firenzében született 1220 körül. Közel nyolc éves franciaországi száműzetése alatt a szónoklattannal foglalkozó műve (*La Rettorica*) mellett elkészítette a *Kincses könyvet*. A szinte egyedülállónak számító ófrancia nyelven írt terjedelmes alkotás 1266-ban rögtön sikert aratott, hiszen az enciklopédikus írások ebben az időben általában latin nyelven íródtak, előtte csak Gautier de Metz vállalkozott hasonló mű megírására *oïl* nyelven (*Le mirouer du monde*). Latini írása a középkori olvasóközönségnek szól, így korunk anyanyelvi olvasói is nehézségekbe ütköznek az ófrancia szöveg értelmezése során, egyrészt mert nyelvezete zavarja olvasói észlelésük megszokott, önműködő formáját, másrészt olyan rejtett tartalmakkal találkoznak, amelyeket nem képesek maradéktalanul dekódolni. Tanulmányunkban az első rész ötödik könyvének (*Az állatok tulajdonságainak elbeszélése*¹) magyar nyelvű fordítása nyomán felmerült kihívásokat vesszük szemügyre néhány szövegpéldán keresztül. Az írásművet olvasva egy távoli világ valósága és ideálja tárul elénk. Fordításunk során tiszteletben tartottuk a szöveg „időbeli, történeti távolságából, illetve a társadalmi, művelődésbeli, ideológiai különállásából fakadó „másságát”ⁱⁱ (*alteritását*).

Először a szöveg azon jellemző vonásait ismertetjük, amelyek a fordítói munkánk során hozzájárultak a forrásnyelvi szöveg kulturális üzenetének teljesebb közvetítéséhez. Példáinkkal két problémakört demonstrálunk. Elsőként bemutatjuk, hogy a tartalmak intertextuális olvasata hogyan támogatja a fordítást. A forrásszöveg nyelvi egyenetlenségéből fakadó logikai hiátusokat, vagy hibásnak tartott gondolatokat a tartalmak intertextuális magyarázatával segítjük feloldani. Célunk az intertextuális kapcsolódások koherenciaképző szerepének hangsúlyozása a fordítói gyakorlatban. Ezután a terminológia tárgykörében két irányban teszünk észrevételeket. Latini repertóriumában az állatok, növények és kövek elnevezéseit változatosan jegyzi. Összegyűjtöttük az idegen eredetű vagy idegenszerű terminusok alkalmazásának

¹ Németh Linda, PhD, Pécsi Tudományegyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Romanisztika Intézet, Francia Tanszék, email: nemeth.linda@pte.hu

eseteit és elemezzük azok fordításának kihívásait. Végül az állatosztályozási kategóriák középkori nyelvhasználata témájában ismertetjük észrevételeinket.

A *Kincses könyv* koncepciója

Brunetto Latini műve az ókori és a középkori tudásanyag egyfajta szintetizált és válogatott feldolgozása. A szerző enciklopédikus írásának lényegét a következőképpen magyarázza:

Ezt a könyvet Kincseknek hívjuk. Akárcsak egy nemesúr, aki a legnagyobb értékeit kis helyen szeretné felhalmozni – nemcsak a maga örömére, hanem hatalmának növelésére, vagy [azért, hogy] stabilizálja a helyzetét háború esetén, vagy akár békeidőben – a számára legbecsesebb dolgokat, a legdrágább ékszereket ebbe a trezorba zárja. (Chabaille, 1)

A „Kincsek” szellemi értékeket jelölnek, a három fejezet kincseit metaforikusan különböző anyagi javakhoz kapcsolja, az első könyv „szól a világ keletkezéséről, a benne található mindenféle dolgok természetéről”, vagyis teológiai, anatómiai, földrajzi, állattani, csillagászati, történelmi tárgyú ismeretanyagok gyűjteménye. Ezek a mindennapi élethez tartozó létfontosságú dolgok „készpénzre váltható” tudást biztosítanak az emberek számára:

A Mester szerint a *Kincses könyv* első része készpénzre váltható [tudást ad]: amiként az emberek pénz nélkül nem tudnák elvégezni a mindennapi teendőiket, s kereskedni sem tudnának, hasonlóképpen nem tudnának biztos ismeretekre szert tenni az emberi dolgok természetéről, ha nem ismernék meg az első rész elbeszéléseit. (*Idem*)

A második részben „drágaköveket” gyűjt számunkra, melyeket elméleti, filozófiai tanokkal tölt meg, a bűnről és az erényről értekezik, Arisztotelész *Nikomakhoszi etikájából* fordít és kommentál részleteket, morális tanításokat közöl. A harmadik fejezetben arra vállalkozik, hogy a retorika szabályai nyomán a helyes beszédre és a kormányzás tudományára okítsa olvasóit. Szellemi értékét az arannyal azonosítja, amely szerinte minden fém közül a legfeljebb való. A tudós mindazonáltal arra figyelmeztet minket, hogy ezeket a kincseket csak érdemünk függvényében bízhatja ránk.

Brunetto Latini korában az állattani ismeretek különféle olvasatait élénk táró állatleírások, kommentárok, enciklopédikus és bestiáriumi írások felkapott olvasmányok számítottak, tükrözték a korabeli morális és szimbolikus gondolkodásmódot, gyakori az állatábrázolás teológiai és filozófiai értelmezése. Brunetto Latini számos állattani ismereteket közvetítő ókori szöveggel megismertkedett, élénken érdeklődött az élőlények igazi természete, viselkedése iránt. A *Kincses könyv* első fejezetének ötödik könyvében sajátos, közvetlen nyelvű széles állattani repertoárt élénk táró osztályozást és jellemzést dolgoz ki. A bestiáriumok módszereit követve sorra vette a vélt vagy valós állatokat, rendszerezte, jellemezte, információkat gyűjtött azokról.

A szerző, mint általában a középkori ember, rendíthetetlenül hitt az örök törvények létezésében, amelyek meghatározták és szabályozták az egész világegyetem működését, az emberi és társadalmi életet. A szokás a társadalmi lét és az emberi magatartás szabályozó elve volt. A középkori gondolkodás mindazt, ami eltért a szokástól bűnnek, a hanyatlás jelének tekintette, épp ezért nagy figyelmet szentelt annak, hogy ha még újtáson is törte a fejét, az oly módon valósulhasson meg, hogy alig észrevehető maradjon. Latini a hagyománykövetés szemlélet-

módját követve állította össze munkáját, ragaszkodott a bestiáriumok formai és tartalmi követelményeihez. Mondattani megoldásaiban például a latin bestiáriumok ún. hosszúmondatos mintáját követte, a mellé- és alárendelő összetett mondatok halmozása viszont sokszor értelemromboló, így a fordítás során a szöveg tagolására volt szükség. Emellett kortársaihoz hasonlóan a szerzőt élte az eredetiségre való törekvés vágyaⁱⁱⁱ, olyan apró változtatásokat vezetett be, amelyek következtében állatportréi az újdonság erejével hatottak saját korában. Repertóriumával új célokat fogalmazott meg, mivel nem feltétlenül erőltetett olvasóira tudományos értekezéseket, eltekintett az állatok tulajdonságainak teológiai magyarázatától, megszabadítva azokat vélt vagy valós, de terhesen moralizáló jellemábrázolásuktól. Módszere világos, a repertoár az egyes állatok fizikai megjelenését ismerteti; tulajdonságaikat, szokásaikat; megfigyelések, történetek, anekdoták kerülnek elő sokszor a múltból (pl. Nagy Sándor szarvasai száz évig éltek). Egyes állatok esetében elidőzik a párzás és utódgondozás témájában. Sok esetben az állatok gyakorlati hasznára irányítja a figyelmünket (pl. hogyan válasszunk ki és neveljünk fel egy ragadozómadarat), de az állatok veszélyes viselkedése sem marad felderítetlenül. Némelykor egzotikus tartalmakkal tesz vonzóvá egyes fajokat (pl. a hiúz vizeletéből drágakő képződik, a hód kasztrálja magát).

A fordítónak fontos felismerni és megfelelő hangsúllyal érzékeltetni azokat a szerző által tudatosan elhelyezett szófordulatokat a szövegben, amelyekkel hitelesíti tudományos igénnyel létrehozott magyarázatait: „a régiek úgy tartják”, „azt mondták”, „aki már látta”. Az ősök felemlegetése, az idegen népek megfigyeléseiből származó forrásmegjelölései, vagy hiedelmekre történő hagyatkozása, az állatokkal összefüggő csodálatos események elfogadtatását szolgálták. Például a cremonaiak arról számolnak be, hogy az elefánt „olyan erősen megütött az ormányával egy jókora málhával megrakott szamarat, hogy azt felrepítette egy ház tornácára”. A földrajzi jellegű részletek szerepe felnagyítódik, sokszor a népi bölcsességek és megfigyelések mellett jelennek meg, azok igazságtartalmának hangsúlyozása céljából. A szerző által ugyancsak tudatosan alkalmazott hitelesítő eljárás részét képezi tehát, az antik tudásanyagból merített helyek, vidékek megnevezése is.

Intertextuális kapcsolódások

Latini úgy gyűjti egybe az emberek számára fontos tudásanyagot, mint „ahogyan a méh gyűjti a mézet különböző virágokról” (Chabaille, 2). Megvallja, hogy a tartalmak nem belőle erednek, „az előző korszak figyelemreméltó filozófusainak mondanivalóit” rendezi össze. (Filozófián a tudás teljességét érti, lehetetlennek tartja, hogy az ember azt teljes egészében birtokolja.)

Hiányzik a szakirodalom határozott állásfoglalása annak kapcsán, mely művekből emelhetett át tartalmakat a szerző, de Idősebb Plinius római író, polihisztor, katona 37 könyvből álló monumentális *Természetrájára* (*Historia Naturalis*, Kr. u. 77) szívesen hagyatkozik, mely összegzése mindannak, amit a görög-római antikvitás a természetről tudott. Új formában viszi tovább az Arisztotelész utáni antik tudományosság vívmányait.^{iv} Sevillai Szent Izidor írásai a korai középkorban felkapott olvasmánynak számítottak, a széleskörű ismeretanyagot felölelő *Etimológiákat* Plinius írása alapján szerkesztette.^v Az állatokról szóló rész (*De animalibus*, ~570–636) hatása is vitathatatlan; egyedisége abban rejlik, hogy szófejtő magyarázatokkal látta el az állatneveket. A pliniusi tartalmi kölcsönzésein és az isidorusi szófejtések átvételén túl, anekdotákkal, kisebb részletekkel újítja, frissíti a szöveget. A bestiáriumok nagy népszerűségnek örvendtek Latini korában, a szerző bizonyosan olvasta Philippe de Thaon bestiáriumát (1121–1135), akárcsak Gervaise hasonló témakörben írt munkáját (1150), de kezébe vehette Pierre de Beauvais (~1218) *Bestiáriumát*, Guillaume le Clerc *Isteni bestiáriumát* (1210), Richard de Fournival *Szerelmi bestiáriumát* (~1250) vagy a *De*

animalibust (1260) Albertus Magnustól és Thomas de Cantimpré latin nyelven írt enciklopédikus írását, melyben helyet kaptak állatokról szóló fejezetek. A fenti művek műveltséganyaga közötti tartalmi átfedések azért is gyakoriak, mert a *Physiologus*^{vi} vették alapul. Latini viszont nem ragaszkodott ahhoz az erősen moralizáló interpretációs hagyományhoz, amelyet a középkori bestiáriumok a *Physiologus* nyomán tovább folytattak, az állatjellemzéseket a hitélet szolgálatába állítva.

Az intertextuális olvasás koherenciaszervező funkciója

A forrásszöveg egyes momentumainak kibontása értelmi viszonyainak feltárásával, intertextuális kapcsolódásainak vizsgálatával válhat teljessé. A szövegi párhuzamok keresésével igazíthatjuk a forrásszöveg nyelvi egyenetlenségéből fakadó kidolgozatlan részeket, kipótolhatjuk a logikai hiátusokat, és korrigálhatjuk a hibásnak vélt gondolatokat. Vegyük sorra ezeket.

A forrásszöveg nyelvi egyenetlenségét részben magyarázhatjuk azzal, hogy a szerző nem az anyanyelvén írt. Bár választhatta volna a latin, vagy az olasz nyelvet, ehelyett egy olyan idegen nyelvet részesített előnyben, amelynek nem volt a 13. században teljesen kiforrott nyelvtani szabályrendszere és helyesírása. A bevezetőben választását kétféleképpen is indokolja: egyrészt az írás idején Franciaországban élt, másrészt a nyelv presztízse motiválta. Azt vallotta ugyanis, hogy „ez a nyelv a legkellemesebb és leginkább elterjedt”, ebből arra következtethetünk, hogy szélesebb olvasói közönségnek szánta írását. Érdeemes továbbá szem előtt tartani, hogy a szöveg a nyelvfejlődés korai szakaszában készült, így a célnyelvünk mai állapotára aligha kódolhatjuk a szöveget. A szöveg érthetőségét szem előtt tartva az eredeti szöveg nyelvállapotával nem is ekvivalens, de egy korábbi nyelvállapotot idézünk, ezzel az olvasóban azt az illúziót keltjük, hogy a szöveg megtartotta *máságát*, időbeli távolságát. A szintaxisban kerültük tehát azokat a mondatformákat, amelyek a későbbi korokban honosodtak meg a nyelvben. Ügyeltünk arra is, hogy a lexika szintjén a kulturális különállás érzetét fenntartsuk, kerüljük az anakronizmusokat (erről lásd bővebben a következő fejezetet). Jelen keretek között arra természetesen nem vállalkozhatunk, hogy bemutassuk az átváltási műveletek során milyen stratégiákkal éltünk, de jellemzően a bővítés különböző formáihoz nyúltunk, betoldásokkal explicitáltunk. Latini forrásszövegeinek fordításai és párhuzamos szövegek (rég Magyar nyelvű állatleírások) vizsgálata az archaizált terminusok, kifejezések és a stílus megformálása során segítségünkre voltak. Hasznos volt Georges Cuvier, *Az állatország föl-osztva* című írása Vajda Péter fordításában^{vii}, Miskolczi Gáspár 17. századi állattani munkája^{viii}, de Plinius magyar nyelvű fordításai, és egy válogatáskötet is a középkor és a reneszánsz állatleírásaiból^{ix}. Ezek nyomán a magyar szövegben leleményes megoldásokhoz szereztünk ihletet, erre íme egy példa: a tengeri disznó „szája a torok-körén található” („lor bouche est entor la gorge”, Chabaille, 183).

Előfordult, hogy a szöveg referenciális funkciójához igazodva apró kiigazításokkal éltünk. A ludak leírásában Latini a következőt írja: „Egy monda szerint a [ludak] kiabálása miatt lepleződtek le a franciák, amikor a római Capitoliumot szerették volna elfoglalni”. („Et à lor cri furent apercu li Francois il voloient prene le Chapitoile de Rome, selonc ce que l’ist nos raconte”, Chabaille, 206). Korabeli krónikákból megtudjuk, hogy Kr.e. 390-ben a gallok ostromolták Rómát. A helyiek a Capitolium erődjébe húzódva védték a várost. Az éjszaka leple alatt történő gall rajtaütés megghiúsult, mivel a ludak, Juno istennő szent madarai felverték a Capitolium őreit, hangos gágogással figyelmeztették a várvédőket. Az anakronisztikus tévedés értelemzavaró, így a „franciá”-kat „gall”-okra cseréltük a fordításban. A delfinről szóló leírásban az ókori Görögországhoz tartozó Iassus városát Latini Solinustól kölcsönözve téve-

sen Babilóniába helyezte („en lace de Babiloine”, Chabaille, 188). Ebben az esetben nem avatkoztunk be a fordításba, a jegyzetekben jeleztük a tárgyi tévedést.

A forrásszöveg logikai hiányosságai vagy tévedései arról tanúskodnak, hogy a szerző számára kihívást jelenthetett az antikvitás korából származó ismeretanyag feldolgozása, nem mindig sikerült pontosan átültetnie az olvasott tartalmakat. Az átváltáskor gondosan mérlegeltük, hogy a fordítói beavatkozás során mennyire sérül, torzul a szöveg üzenete, a feldolgozott téma, vagy a szerző személyére vonatkozó rejtett információk kitörlődhetnek. A fordító ilyen esetekben elvonhat információt, de hozzá is tehet a szöveg jelentéséhez. Carmody kiadása arról számol be, hogy a hattyú lágy hangon énekel: „Et sa voiz fait douz son a chanter”.^x Aiszkhülosznál olvashatunk arról először, hogy a haldokló hattyú énekelve búcsúzik az élettől, Szókratész ezt másképp jegyzi: a hattyú nem bánatában énekel, hanem dala a túlvilági boldogság előérzete. Ovidius szerint „végső, bús panaszát haldoklón zengi a hattyú” (*Átváltások*, XIV.428). Bár a hattyú motívumrendszere kiterjedt, lágy énekét a legtöbb forrás megerősíti. Chabaille kiadásában a „doz” (lágy) melléknév helyett „toz” (minden) szerepel. A források alapján megkérdőjelezhető, hogy szerzőnk a hattyú egy nem ismert a képességére utalhat, vagyis a madár a hosszú nyaka miatt minden énekhangon képes lenne megszólalni. De nem feltétlenül süthetjük a szerzőre a tévedés vétkének bélyegét, lehetséges ugyanis, hogy paleográfiai problémával állunk szemben, a kéziratok másolása során egy később becsúsztott torzulás nyomán maradt a szövegben. Ennek megfelelően a kiadásban szereplő hibát a források nyomán fordításunkban kijavítottuk.

A fecskéről szóló fejezetben Latini a következőket írja: „Ellenben erősen óvjuk szemünk a fecske ürülékétől, amelytől a bibliai Nagy Tóbiás elveszítette a látását” (Chabaille, 217). Tóbiás könyve apokrif irat, vagyis nem került be a Biblia ószövetségi részébe, a lábjegyzetben ezt feltüntettük, a „bibliai” kifejezést nem vettük ki, mivel nem értelemromboló. A Szentírást ezen kívül három alkalommal említi, először Jónás történetét idézi a cethal leírásában, majd a galamb jellemzése során nem feledkezik meg felsorolni a madár három bibliai megjelenését, és megtudjuk, hogy a lilemadár húsának elfogyasztása a Biblia szerint veszélyes. A „tudjátok - e”, „tudjátok meg” nyelvi fordulatokat Latini nagy gyakorisággal használja, amelyek intertextusként is értelmezhetőek, a Bibliában gyakran találkozunk a kifejezésekkel. Megtudhatjuk, hogy a beöntéses módszerrel magát tisztogató íbisz megfigyelése nyomán találta fel Hippokratész a klistélyt. Latini anekdotája Ovidiust illetően mindenképpen kiigazításra szorul:

Tudjátok meg azt is, hogy Ovidius, a nagy poéta, amikor bebörtönözte a császárt, írt egy könyvet, amelyben eme madár nevével szólította a császárt, [ugyanis] erre a gyalázatos lényre emlékeztette (Chabaille, 213)

Latini megfogalmazása kissé ügyetlen, Ovidius nem könyvet („fist i. livre”), hanem egy 644 soros átokdalt írt, egy meg nem nevezett ellenségéhez. Latini megnevezi a titokzatos írás címet, viszont nem derül ki a szövegből, hogy miért ábrázolta a császárt eképpen. A lábjegyzetek között megtaláljuk a választ: a császár a költő vagyonára áhítozott és még a feleségét is el szeretne volna csábítani.

A lovakról szóló hosszabb leírásban arról értesülünk, hogy az újszülött csikó homlokán, valamiféle „venefice d’amor” képződik, amely ügyetlen tükörfordítása a „szerelmi mérge” lenne. Latini megjegyzi, ez a dolog az emberek előtt tiltott: „amit az anyja a fogával leharap, mivel nem szeretné, hogy ember kezébe kerüljön. Ha pedig saját magad vennéd azt le a csikóról, tudd meg, hogy a kanca nem táplálná többé tejjel a csikóját” (Chabaille, 240). Az ófrancia nyelvű szótárak homályos magyarázatai nem segítették a fordítást. Plinius, a középkori en-

ciklopédisták és bestiáriumok szerzői (T. de Cantimpré, Barthélémy de l'Anglais, V. de Beauvais) nyomán megtudhatjuk, hogy ez egy veszélyes beltartalmú folyadék, amelynek varázserőt tulajdonítottak. Pastoureau beszámolója alapján a boszorkányok értékesnek tartották, mert fiú utód nemzését előidéző varázsszer.^{xi} Plinius kijelenti, hogy ez a *hippomanes* („sane equis amoris innasci veneficiam, hippomanes appellatum” (VIII.14), amelyre a „csikóméreg”, vagy „kancanyálka” kifejezéseket találtak, az újszülött csikó burkával azonosították.^{xiii} Ezek a szavak viszont idegenszerű hatást keltenének a szövegben. Az „amor” szó emocionális töltetel bír, a varázserő és az amulettre emlékeztető formája indokolta, hogy a „szerelmi talizmán” megfelelést kapta.

Terminológiai vizsgálódások: az állatok, növények, kövek elnevezései

Latini repertóriumában az állatok, növények, kövek elnevezéseit többféle formában jegyzi:

1. az idegen terminust illeszti be a szövegbe, mivel nem ismeri annak ófrancia megfelelőjét.
2. az idegen terminus ófrancia megfelelőjével együtt szerepel a forrásszövegben.
3. olyan ófrancia kifejezést használ, amelynek a nyelvfejlődés során nem alakult ki mai francia nyelvű megfelelője, az elnevezés már nem él tovább.

Vizsgáljunk meg a felsorolt esetekhez kapcsolható néhány nyelvi példát. A *corax* terminusnak bár ismert a francia nyelvi megfelelője Latini korában (*corbel*, *corbelz*, *corbiau*), mégis a szerző idegen terminust alkalmaz. A kaméleon ellenségeként megnevezett madár a holló, melyet valószínűleg nem tudott a szerző beazonosítani a latin forrásszövege alapján:

Rejtve marad télen, de amikor nyáron [kimerészkedik], egy *corax* nevű madár áldozatául eshet. Ha ez a madár belecsíp a kaméleonba, az nem menekül a haláltól, hacsak a bábérfa levele meg nem menti. (Chabaille, 238)

A latin terminus képzésével operált: *corax* < „*Coraz*”. A fordításban a latin terminust használtuk kurzívval jelölve, nem „házasítottuk” a kifejezést, ugyanis ezzel veszni hagytuk volna azt a sugallni kívánt információt, hogy a szerző nem tudta beazonosítani az élőlényt. Természetesen a lábjegyzetben felfedjük a madár kilétét. Latini a hiúz vizeletéből fejlődő drágakőről, a *ligurius*ról sem tudhatott sokat, főképp, mert aligha láthatja az ember:

Azok az emberek, akik ismerik, azt mondják, hogy vizeletéből a *ligurius* nevű drágakő fejlődik. Az állatnak erről tudomása van, mivel az emberek úgy mondják, hogy a vizeletét elkaparja homokkal, mert nem akarja, hogy egy ilyen kő a kezük közé kerüljön.

Thomas de Cantimpré leírja, hogy a *ligurius* a tizenket drágakő egyike (*Könyv a dolgok természetéről*), a kő a hiúz szeméremtestéről cseppenve keletkezik, színe az állat vizeletének különböző állagától függ, leggyakrabban azonban sárga és egy kicsit feketébe hajló. A természettudományos könyvekből napjainkban ez az információ eltűnt, ahogy a kő is, viszont a régi korok tudósai számos helyen leírták. (A találgatások alapján vörös arany turmalin, de egyfajta borostyán is lehet.) Mivel az időben távoli kulturális hagyományban él tovább, a latin kifejezést megőriztük a szövegben, ráadásul ebben a formában az időbeli távolság érzetének fenntartását biztosítja.

Az állatok, növények, kövek elnevezésének második esete abban áll, hogy egymás mellé helyezi az idegen terminust és ófrancia megfelelőjét. Nyilvánvalóan a szerző tudását igyekszik bizonyítani a kifejezések halmozásával egy kagylóféle esetében ez a következőképpen történik:

A tengerben másik kagylót is találunk, amelyet *murex*-nek („murique”), más néven vénuszkagylónak („conche”) hívnak, de az emberek többsége osztrigának („oistre”) nevezi. (Chabaille, 187)

Az első ófrancia szó egyértelműen latin nyelvi átvétel (*murex* < *murique*), a fordításba a latin szóalakot illesztettük be, a második szó megfeleltetése szótár segítségével történt, a harmadik szó esetében megkérdőjeleztük, mi alapján értelmezi kissé félreérthetően, vagy akár elnagyoltan szinonimaként az osztrigát. Végül kutatásunk nyomán igazolást nyert, hogy a vénuszkagyló az osztrigával rokonságot mutat (a modern rendszertan szerint azok családjába sorolható).

Harmadik esetként azokat a szövegpéldákat különítettük el, amelyekben Latini ófranciául használja állatok, növények, kövek elnevezéseit. Találkozunk olyan kifejezésekkel, amelyek napjainkban nem használatosak, viszont a nyelvfejlődés során nyomon követhetőek. A héják egy kisméretű fajtájának megnevezésére a „tercel” szót használja. A ragadozómadaraknál a tojó rendszerint egyharmaddal nagyobb méretű a hímnél, a franciák így *tiercelet*-nek nevezik a méretében alulmaradó hímeket (franciául az *un tiers* egyharmadot jelent). Vajda Péter 1841-ben megjelent művében találtuk a szó ekvivalensét, a „harmadca” kifejezést: „méretében elmarad a többtől, akárcsak a harmadca [a párjától]” (Chabaille, 197).

B. Van Den Abeele, a XII-XIV. századi ófrancia nyelvű irodalmi szövegekben szereplő sólymokról készített összefoglaló tanulmányában^{xiii} a *lanier* sólyomfajtát a *Falco biarmicus*-sal azonosítja, amely a modern rendszertanban a Feldegg-sólyomnak felel meg. A középkori leírások egyetlen részlete sem tűnik el nyomtalanul, a *falco lanarius* sólyomfajta a régi osztályozási rendszerekben egészen a XIX. századig fellelhető, még Buffon is (*Természettörténet*) a sólymok leghitványabb (*maudyt*) fajtájaként jellemzi, közeli rokonságát hangoztatja a kerecsensólyommal. Tanulmányoztuk egyéb irodalmi előfordulásait ennek a madárnak, megállapítottuk, hogy a „*faucon lanier*” jelentését tekintve következetesen ellenáll a sólymokról alkotott, általánosan elterjedt magasztos képnek, mely szerint azok szépségükkel, intelligenciájukkal kiemelkednek a madarak sorából, az arisztokratikus erények megtestesítőjeként tűnnek fel, hűséges, engedelmes, vadászatra idomított madarak, a társadalmi és erkölcsi osztályozás csúcán foglalnak helyet. Georges Cuvier, *Az állatország fölosztva (Le Règne Animal, 1817)* című rendszertana is megemlíti a „*faucon lanier*”-t, Vajda Péter fordításában *szabdasólyom*. A Cuvier-féle leírás szerint valójában ez az Európában, az Arab-félszigeten és Afrikában honos madár „inkább keletről, mint északról jő, s mellynek tollazata majdnem megegyez a fiatal sólyoméval, kivévn, hogy bajusza keskenyebb, kevesebbé kijelet, s torka foltos; kerecsent közelíti meg farkára nézve, melly szárnyait fölülmulja: leginkább Magyarországból kapjuk.” A szabda terminus a madár zsákmányszerző, szabdaló módszerére utal, a *Fierabras* és *Roland à Saragosse* gesztaénekekben megtámadja Nagy Károlyt, egyszer a gyomrának belső részeit, másszor a szakállát tépi. A „*lanier*” szóalak a mai francia nyelvben semmilyen formában nem él, viszont Dafydd Evans tanulmánya^{xiv} részletesen feltérképezte a történetét, amely megerősíti a húzással, szakítással, tépéssel összefüggő magatartásformáját és alátámasztja degradált szemléletét. A további sólyomfajták is kihívást jelentettek, „*faucons mountains*” a „bérci sólyom” elnevezést kapta, G. Cuvier állatrendszertana alapján azonosítottuk be ezt a madarat, amely a *Falco lithofalco* (ott „sziklai sólyom”), magasabb területeken él, sziklákon fészkel, és „a legszámosabb” sólyomfaj. Az utolsó, a brit sólyom, vagy *rodio* elnevezésű madarra (*Falco britannicus*) egy későbbi, 18. századi latin állatrendszertanban (*Cynosura Materiae Medicae*, 3. kötet) találtunk. Az írás szerint sas méretű, vastag lábakkal és nagyon nagy karmokkal rendelkezik. Lángoló szemei citromsárgáról élénkvrösré változnak, nagy feje, ala-

csony csőre, hosszú farka, vörös szárnyai, barbár hangja van, a legmagasabb hegyekben építi fészket. Ez a leírás összegeyzethető Latini jellemzésével.

A középkori állatosztályozási rendszerek eltérnek a modern állatrendszertani kategóriáktól. Az anakronizmus vádját elkerülni kívánva, a fordítónak a modern kor eredményeit és annak fogalomrendszerét félretéve, a szöveg saját referenciális összefüggésrendszerén belül kell megfeleltetést találnia. Fontos figyelembe venni, hogy az emlősök, rovarok, vagy a rágcsálók kategóriái ekkor még nem léteztek (a rovarok kategóriája a 18. századtól lett definiálva). A középkorban az állatokat a következő hat kategóriába sorolták^{xv}: 1. A négylábúak; 2. A madarak és mindennemű állat, amely a levegőben tartózkodik; 3. A halak, és minden állat, amely a vízben található; 4. A kígyók, és minden állat, amely csúszómászó vagy annak tűnik; 5. „Minden, ami marad”, vagyis a kisméretű állatokat a férgek kategóriájába sorolták, (ide tartozott a lepke, a varangy, a garnélarák); 6. A szörnyek osztálya (ez biológiailag kettő vagy több állatból álló, a korban valósnak tartott, valójában nem létező, fantasztikus lények osztálya). Bár Pastoureau ez utóbbi kategóriába sorolta a sárkányt négylábú teste, kígyó farka és madárszárnya miatt, akárcsak a szirént. Az előbbit a 15. századig vélték valósnak, az utóbbi létezésében a 13. századig hittek. Latini Sevillai Szent Isidorus nyomán vallja, hogy „A sárkány az összes kígyó közül a legnagyobb”, a szirének pedig a harmadik kategóriába kerültek, mert alsó testjük alapján a halra hasonlítanak. Meghökkenítő, hogy a víziló egy hal („Ypotame est uns poissons, Chabaille, 189), a sziréneket a halfajták közé sorolja, vagy „a krokodilus egy négylábú állat” („cocodrilte est uns animaus a iij. piez”, Chabaille, 184), a méhek pedig olyan legyek, amelyek mézet készítenek” („Besainnes son les mosches qui font le miel, Chabaille, 206).

Brunetto Latini osztályozási elvei egyediek, az állatok színe, mérete, természete vagy funkciója alapján határozza meg az állatfajták különböző csoportjait. A héja esetében például a méret a meghatározó: „A héjáknak három fajtája létezik, vannak kicsik, nagyok és közepek” („ostour sont de iij. manieres: petit, grant, meien”, Chabaille, 197). Leggyakrabban a „manieres” szóval fejezi ki, a fordításban ritkán „faj”, legtöbbször „fajta”, vagy valamely állat „alfaja”-ként fordítjuk. A sólymoknak van a legrészletesebb és legegységesebb osztályozási rendje: „A sólymoknak hét családjuk van” („Faucon sont de .vij. ligniées”, Chabaille, 202), a legkisebb módon sem csodálkozhatunk azon, hogy ezek közül ritkán találtunk a modern rendszertani csoportokkal egyező elnevezést, mint például a vándorsólyom. A karvalyok rendszerzése során a madarak befogása alapján alkotott egyedi kategóriákat: a „fészkelő” („niais” a francia nid/fészkek szóból ered, korán a fészkből kiragadott házi neveltetésű madár.) Az „ágonülő” karvalyt befogása után zsinóron tartják egy faágon („ramains”, rameau/ág francia szóból). A „griffán” madarat tél elején fogják be, a „grifains” ófrancia szó alapján hangzástkövető elnevezést kapott. Néha összekeverhető a „gerfaut”/kercesen sólyommal, de más magyarázatok alapján^{xvi} az olasz *grifagno*/griffmadárhoz hasonlítják ugyanis hasonlóan vad, lángoló tekintetű, veszélyes természetű, ez utóbbi kulturális allúziót igyekeztük érzékeltetni a fordításunkban. Láthattuk, a madárfajták szóképzéssel vagy archaikus kifejezések átültetésével születtek.

Mivel a legnagyobb figyelem a középkorban a lovakat és a kutyákat övezte, nem véletlen tehát, hogy leírásuk részletesebb a többinél. Az előbbi esetében általában szín, és funkció alapján történik a megkülönböztetés, úgy, mint „hadimén”, „hátasló”, „málhásló”, a származási helyük alapján nem szortíroz. A lófajtákat jelölő terminusok hétköznapi kifejezések voltak, nem volt szükség a latin megfelelők lejegyzésére. A fordításban zárójelben betoldottuk latin megfelelőiket, hogy egységesebb összképet kölcsönözzünk a leírásoknak. Fontos megjegyezni, hogy a fordításban kurziválással emeltük ki az idegen eredetű kifejezéseket. A

kutyák esetében Chabaille kiadása zavarosan rendszerezi a kutyák első két fajtáját, mindkét csoportot agárnak nevezi, a Beltrami^{xvii} kiadásával összevetve az első a kopó (segus), a második az agár, az erre vonatkozó információkat a lábjegyzetben ismertetjük.

ÖSSZEGZÉS

Brunetto Latini bestiáriuma bár napjainkra természettudományos értékét elvesztette, az irodalmi művekben, vagy vizuális alkotásokban rejtett módon visszaköszönő tartalmak felfedezéséhez segíti korunk olvasóját.

A fordításunk elsődleges célja a forrásszöveg tartalmainak helyes, árnyalt értelmezése és érthetővé tétele, nyelvi és kulturális „idegenségének” feloldása, emellett fontos, hogy érzékeltesük különállását, egyediségét, esetlegesen láthatóvá tegyük a szerző jelenlétét is a szövegben. Hogy a fordító mindezt teljesítse, a szakirodalom által meghatározott fordítói stratégiákat együttesen kell alkalmaznia, szövegpéldáink igazolták a referenciális, elidegenítő, nyelvállapotkövető stratégiák egymás melletti tökéletes működését.

Rámutattunk az ófrancia nyelvű szöveg logikai hiányosságaira, tárgyi tévedéseire, amelyek különböző formákban pótolva és korrigálva lettek a magyar nyelvű fordításban a párhuzamos szövegek olvasásával. Az intertextuális megközelítés a stílus meghatározásában is segítséget nyújtott, támpontokkal és példákkal szolgált. Terminológiai vizsgálódásaink eredményeképpen tudatosabban kezeljük az egyes korokra jellemző, a modern nyelvi rendszerbe nehezen illeszthető elnevezéseket.

IRODALOMJEGYZÉK

-
- [¹] CHABAILLE Polycarpe, *Li Livres dou Tresor*. Paris; Imprimerie Impériale, 1863. 182-254.o.
- [ii] JAUSS Hans-Robert, Littérature médiévale et expérience esthétique. Actualité des Questions de littérature de Robert Guette. In: Poétique n° 31; Paris; Seuil, 1977. 323.o.
- [iii] CORBELLARI, Alain, La littérature médiévale entre topos et création. In : Le texte médiéval; Poétique; Seuil, 2010/3 n° 163; 259 -273.
- [iv] PLINE, Histoire naturelle. Philippe Remacle (ford.), E. Littré (szerk.), Collection des auteurs latins de M. Nisard, Paris, 1877.
- [v] DE SÉVILLE Isidore, Étymologies, XII. könyv, Des animaux. Jacques André (szerk.); Société d'Édition « Les Belles Lettres » ; Paris, 1986.
- [vi] Physiologos, Le bestiaire des bestiaires. Arnaud Zucker (szerk.); Éditions Jérôme Million; Grenoble, 2004.): Physiologos: a Zsámboki-kódex állatábrázolásaival. Kádár Zoltán (szerk.); Mohay András (ford.); Helikon; Budapest, 1986.
- [vii] CUVIER Georges, Az állat-ország fölosztva. Vajda Péter (ford.); Buda, 1841. 336.o.
- [viii] MISKOLCZI Gáspár, Egy jeles vad-kert avagy az oktalan állatoknak története. Stirling János (szerk.); Magyar Hírmondó; Magvető; Budapest, 1983.
- [ix] Isten állatkertje, válogatás a középkor és a reneszánsz állatleírásaiból. Ladányi-Turóczy Csilla, Kádár Zoltán (szerk.); Palimpszeszt; Budapest; 2001.
- [x] LATINI Brunetto, Le livre dou Trésor. Carmody (kiad.); Bernard Ribémont és Silvere Menegaldo (ford.); Champion, Paris, 2013.
- [xi] PASTOUREAU Michel, Bestiaires du Moyen Age. Seuil; Paris, 2011.
- [xii] ZIMMERMANN Ágoston, ZIMMERMANN Gusztáv, A háziállatok anatómiájának kézi atlasza. Budapest, 1942. 85.o.

-
- [xiii] VAN DEN ABEELE Boudouin, *La fauconnerie dans les lettres françaises du XIIe au XIVE siècle*; Leuven University Press, 1990.
- [xiv] EVANS Dafydd, Lanier. *Histoire d'un mot. Publications romanes et françaises, n°93*; Librairie Droz; Genève, 1967.
- [xv] PASTOUREAU Michel, *L'animal et l'historien du Moyen Âge*. In: *L'animal exemplaire au Moyen Âge, (Ve-XVe s.)*. J. Berlioz, A-M. Polo de Beaulieu (szerk.) ; Rennes, 1999. 13-26. o.
- [xvi] DE CHEVALLET, *Origine et formation de la langue française*. Dumoulin és Imprimerie Impériale; Paris, 1858. 498.o
- [xvii] LATINI Brunetto, *Tresor*. Pietro G. Beltrami, Paolo Squillacioti, Sergio Vatteroni et al. (ford. és kiad.); Torino; Einaudi (I millenni), 2007.